

До 95-річчя заснування
Національної академії наук України

В.М. ЛОКТЄВ

Президія Національної академії наук України
вул. Володимирська, 54, Київ, 01030, Україна

НЕІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ¹

Кілька останніх місяців ми є свідками, не побоюся назвати, драматичних «боїв без правил» у Росії, де протистоять науковці РАН і представники, причому найвищі, влади. У протистоянні, в якому останні по суті перемогли «нокаут», а перші почали підраховувати втрати, насправді програла наука. В Україні, навпаки, все поки що залишається по-старому, і на тлі нещодавнього ювілею НАН України можна спробувати проаналізувати, про що свідчить історія і чи дійсно нові російські реалії є такими вже новими.

Что такое реформа? Это такое действие, которое человеческим страстям сообщает новый полет, что удобнее всего достигается посредством оглушения.

М.С. САЛТИКОВ-ЩЕДРИН

Добігає кінця 2013 рік, а отже, залишилася позаду остання перед 100-річним ювілеєм напівкругла дата від дня заснування організації, в якій ми всі працюємо, якій віддаємо свої сили, розум, натхнення, без якої не уявляємо ані свого життя, ані подальшого розвитку нашої Батьківщини. Водночас, 27 листопада ми відзначаємо також «напів-ювілейний» день народження Бориса Євгеновича Патона — незмінного президента Академії з 27 лютого 1962 р. Він очолює Академію наук безперервно впродовж 51 року і 9 місяців, що на сьогодні є абсолютним рекордом перебування на цій виборній посаді. Ще донедавна лідерство три-

мав Віктор Амазаспович Амбарцумян, який очолював Академію наук Вірменії з 1947 до 1993 р., тобто майже 46 років.

Нині ж Борис Євгенович перебуває за крок від загального абсолютного рекорду: граф Кирило Григорович Розумовський — останній гетьман України і перший російський президент Петербурзької академії наук (усі четверо його попередників були іноземцями) — очолював Академію з 21 травня 1746 р. до 15 квітня 1798 р., а точніше — 51 рік і 11 місяців, але він був призначений на цю посаду імператорським указом і жодного разу не проходив процедуру обрання. Бориса Євгеновича на відміну від графа К.Г. Розумовського обирали 11 разів поспіль, причому таємним волевиявленням сотень людей, і він обіймає цю найголовнішу в нашій Академії посаду впродовж більш як половини всього строку її існування. За всі ці роки уявлення про Бориса Євгеновича Патона

¹ За матеріалами доповіді, виголошеної 26 листопада 2013 р. на ювілейних Загальних зборах Відділення фізики і астрономії НАН України.

як уособлення Академії настільки поглибилися і проникло у свідомість кожного пересічного українця, що без перебільшення можна перефразувати відомі слова В.В. Маяковського: «Ми говоримо Академія наук України — розуміємо Борис Патон, говоримо Борис Патон — розуміємо Академія наук України».

Сьогодні ми вшановуємо Академію та її президента, але цей рік був знаменний ще одним ювілеєм — 150-річчям від дня народження видатного вченого, природознавця і мислителя, засновника і першого Президента Української Академії наук Володимира Івановича Вернадського. Тому мені здалося доречним простежити деякі аспекти історії НАН України в контексті їх подібності до подій, що свого часу розгорталися навколо інших академій.

Оскільки я, як фізик-теоретик, зовсім не є фахівцем у тих питаннях, які спробую підняти, то у своїх думках я так чи інакше спиратимуся на свідчення В.І. Вернадського, висловлені ним у нарисах, що мовою оригіналу так і звалися «*Очерки по истории Академии наук России*», написаних у 1914–1916 рр.

Академік з 1911 р., член Державної Ради Росії, заступник міністра освіти Тимчасового уряду, В.І. Вернадський підкреслював: «*Всё время — в течение столетий — многим казались траты на Академию ненужной роскошью или прихотью... Для оправдания её существования и затрат на нее в среде общества и правительственных кругов существовала тенденция переделать внедренное в русскую жизнь новое дело не то в учебное заведение, не то в собрание придворных ученых вроде придворного оркестра или театра*».

Далі вчений аналізує причини, чому після створення Петербурзької академії в 1724 р. розвиток науки в Росії пішов іншим шляхом, ніж у Європі. На початку XVIII ст. європейська наука була зосереджена виключно в університетах, але її організація була схоластичною, далекою від наукового пошуку, сконцентрованою переважно на філософії й теології. Як справжній *державотво-*

рень, засновник Академії цар Петро Великий уже тоді розумів величезну роль науки у зміцненні сили й авторитету країни. Більш того, він вважав, що ця роль дедалі *зростає*, а отже, і організація науки на теренах Росії має бути такою, щоб слугувати саме *державним* інтересам. Петро I особисто зустрічався з провідними вченими того часу, розмовляв з ними. Зокрема, засновник Берлінської академії Готфрид Лейбніц настійливо радив йому спрямовувати діяльність нової Академії саме на *науку*, а не на навчання, як це було в університетах.

У той період не лише Петро I, а й багато інших передбачливих коронованих осіб почали усвідомлювати значення науки для суспільного розвитку. У Європі одне за одним з'являлися об'єднання освічених інтелектуалів — академії, єдиною метою яких було наукове пізнання. Першою у 1603 р. започатковано Академію деї Лінчеї в Римі, членом якої, до речі, був Галілео Галілей; потім у 1660 р. — Лондонське королівське товариство, а в 1666 р. Людовик XIV оголосив про створення Паризької академії. В її основу було покладено принцип «*академічної свободи*», який згодом перейняли всі академії. Це означало, що академіки отримують від держави гроші на проведення досліджень, але абсолютно вільні у виборі наукових напрямів та методології пошуків. При цьому академіками їх не призначають, а обирають довічно і цього звання *не можна позбавити* за жодних умов. Тому академіків почали називати *безсмертними*.

Отже, Петро I цілком виправдав свій титул — Великий, започаткувавши Петербурзьку академію за принципом Паризької. І коли в другій половині XVIII ст. в Росії почали організовувати університети (Московський університет було створено в 1755 р.), Академія існувала вже кілька десятиліть, ставши авторитетною й визнаною в Європі науковою установою. Тут працювали такі гіганти, як Даніель Бернуллі, Леонард Ейлер, Михайло Васильович Ломоносов. У XIX–XX ст. європейська наука переважно повернулася до університетів, а в Росії вона залишилася

в Академії. Таким чином, це історичний факт, а не чиясь примхлива видумка!

Торкаючись років становлення Академії, В.І. Вернадський писав: *«Уже в первое столетие сошла на нет такая сторона деятельности Академии, как близкое ко двору собрание ученых и сочинение похвальных од или речей на разные события жизни России или двора, а также организация огромных фейерверков, требовавших некоторых научных знаний. <...> Академия наук постепенно сосредоточилась на чистых научных знаниях и своем главном предназначении — развитии фундаментальных наук, а ее живучесть выявилась в том, что она нашла себе место и положение при смене времени и научных состояний».*

Кажучи сучасною мовою, життєстійкість Академії, завдяки якій вона змогла пережити численні суспільні катаклізми та зміни політичних режимів, визначалася її статутними засадами — самоврядністю, непідпорядкованістю (принаймні, безпосередньо) владним структурам, сконцентрованістю на фундаментальних наукових пошуках, далеким від політики.

Ці стисло викладені факти пояснюють, чому В.І. Вернадський як засновник і організатор Української академії наук (УАН) спирався саме на приклад Росії. Нині, коли НАН України наближається до свого сторіччя, ми усвідомлюємо, що понад 70 років її діяльності припало на радянський період, упродовж якого вона перетворилася, особливо під керівництвом Б.Є. Патона, на науково-технічного велетня. Надзвичайно важливо, що, незважаючи на весь тоталітаризм радянського режиму, Академії все ж було дозволено мати певні, принципово важливі для її успішної творчої роботи свободи — самостійний вибір тематики і методів дослідження.

Проте уникнути серйозних помилок, на превеликий жаль, не вдалося. Репресії, гноблення генетики й кібернетики, підтримка «лисенківщини» були прямими наслідками дій політичних керівників, які, спираючись на свої «смаки» і марксистське бачення за-

конів суспільного розвитку, грубо втручалися у науковий пошук. Вони терпіли науку лише через те, що завдяки їй можна було отримати багато чого корисного для забезпечення своїх політичних цілей.

Загалом же можна стверджувати, що ідея створення Академії наук, реалізована на теренах Російської імперії, чи не єдина західна задумка, яка тут прижилася і дала рясні врожаї не лише в самій Росії, а й в Україні.

З чого слід було б почати виклад історії створення УАН? Ну, хоча б з того, що в царській Росії, як відомо, Україна не мала статусу окремої адміністративної території, проте тут працював достатньо великий загін учених, переважно в університетах, був значний прошарок просвітницьких діячів, хudoжньої інтелігенції. При цьому організувати щось на кшталт Російської академії з хоч якоюсь мірою національного спрямування було неможливо, оскільки діяв Емський указ 1876 р., згідно з яким будь-які громадські організації з культурним українським ухилом категорично заборонялися.

Тяжіння української наукової спільноти (щоправда, тоді переважала мистецько-гуманітарна сфера) до кооперації або певного культурного об'єднання почало втілюватися в життя ще наприкінці ХІХ ст., коли в Західній Україні було створено Літературне товариство імені Т. Шевченка, яке згодом трансформувалося у Наукове товариство імені Т. Шевченка зі своїм власним статутом. Проте внаслідок перебування західних регіонів України у складі Австро-Угорської імперії вони практично не мали зв'язків з так званою Наддніпрянською Україною, де виникло, хоча й років на 30 пізніше, у 1905–1907 рр., наукове об'єднання під назвою Українське наукове товариство (УНТ), організоване Михайлом Сергійовичем Грушевським. Від самого початку воно складалося з 3-х секцій — історичної, філологічної та математично-природничої, а також 2-х комісій — медичної і статистичної. До речі, останню секцію було створено лише на вимогу деяких фахівців у галузі природознав-

ства, які також прагнули до координації, висвітлення та певного визнання своєї наукової діяльності.

Проіснувало УНТ недовго — у 1907 р. було припинено роботу II Державної думи і діяльність Товариства майже зійшла нанівець. Справжні ж репресії почалися в 1910 р., коли П.А. Столипін взагалі заборонив будь-які організації, що користувалися українським друкованим словом. УНТ після цього розпалося, багато його членів емігрували, а ті, хто залишився, з 1914 р. видавали свій бюлетень, як це не дивно, у Москві. До речі, Петру Аркадійовичу Столипін, як правило, віддають глибоку шану як видатному державному діячеві Російської імперії початку XX ст., а от щодо його, так би мовити, антиукраїнського боку діяльності, як правило, використовують «фігуру замовчування», про що, на мою думку, заради історичної об'єктивності варто хоча б знати.

Уперше слово «академія» на українському зібранні прозвучало, скоріш за все, 29 березня 1917 р., коли М.С. Грушевський, натхнений свободами та гаслами Лютневої революції, поставив на Загальних зборах (знайома термінологія!) відродженого УНТ питання про перетворення Товариства на академію, яку так і запропонував назвати — Українська академія наук (УАН). Уже тоді за його пропозицією було створено комісію з 12 осіб, мета якої полягала в розробленні статуту майбутньої установи. Проте життя внесло свої корективи, і ця комісія жодного разу не змогла зібратися — час був складний, практично військовий, а згодом ліквідація Української Народної Республіки скасувала плани щодо створення Академії.

Однак задуми М.С. Грушевського не вмерли, і за короткий час гетьманства Павла Скоропадського їм вдалося втілити у життя завдяки зусиллям представників наукової громадськості, яких підтримав гетьман. Ініціювали створення Академії міністр освіти і мистецтва гетьманського уряду, історик за фахом Микола Прокопович Василенко і академік Санкт-Петербурзької академії наук В.І. Вер-

надський. Як повідомляє «Історія Національної академії наук України», у травні 1918 р. М.П. Василенко мав зустріч з В.І. Вернадським і запропонував йому взяти участь у створенні УАН, очоливши одну з комісій, а їх планувалося дві: одна — з вироблення законопроекту про заснування УАН, а друга — з діяльності наукових закладів і вищої школи. Тобто вже тоді було розуміння щодо нерозривного зв'язку науки та освіти.

В.І. Вернадський погодився і невдовзі, влітку того самого року, надіслав М.П. Василенку листа з детальною розробкою діяльності та структури майбутньої Академії на зразок добре знайомої йому і, на його погляд, вельми успішної Петербурзької, але з *більш широкими* повноваженнями. Він вважав за доцільне включити до Академії державні наукові дослідницькі й гуманітарні установи, бібліотеки, національні музеї, архіви і наголошував на тісних зв'язках саме з російською наукою, а не, скажімо, найпередовішою на той час німецькою.

Ще одна нетривіальна деталь: високо оцінюючи роль М.С. Грушевського у створенні УНТ і його бачення Української держави як науково-передової, В.І. Вернадський звернувся до нього з пропозицією приєднатися до створення УАН, однак той, після падіння Центральної Ради, категорично відмовився. Крім того, на думку М.С. Грушевського, основним у роботі Академії мав бути історико-філологічний напрям, оскільки лише він давав можливість вивчати національну особливість України і українців, тоді як решта наук інтернаціональна і до українства, як він вважав, прямого відношення не мають. Фактично з цього, як на мене, випливає, що М.С. Грушевський відмовився від участі у розбудові УАН з ідеологічних міркувань і свого власного бачення ролі та значення цієї інституції. Отже, можна засвідчити, що сама по собі посада для Михайла Сергійовича цікавою не була, він хотів робити лише те, що вважав за потрібне для України. Тим самим він проявив високу моральність, однак подальше життя Академії тривало, зрозуміло, вже без нього. Забігаючи дещо наперед,

нагадаю, що в грудні 1918 р., після переходу влади від гетьмана до Директорії на чолі з В.К. Винниченком, у Києві почалися масові арешти чиновників, які обіймали державні посади у період правління П.П. Скоропадського, та закриття всіх започаткованих ним установ. М.С. Грушевський знову спробував повернутися до ідеї про УАН у тому вигляді, який він вважав єдино правильним і в якій бачив себе президентом. Проте тодішній владі було не до Академії.

Що ж стосується власне створення УАН, то, незважаючи на складну політичну ситуацію літа й осені 1918 р., Комісія на чолі з В.І. Вернадським, до якої разом з іншими увійшли відомий фізик, професор Київського університету Йосип Йосипович Косоногов, видатний механік, професор Київського політехнічного інституту Степан Прокопович Тимошенко, влітку 1918 р. провела два засідання і підготувала кілька документів. Так, в одному з них пропонувалося організувати в УАН Історично-філологічний відділ, відділи природничих і соціальних наук, Антропологічну комісію, а також Спеціальну комісію, яка б опрацьовувала питання земельних ділянок під будівництво споруд для УАН, зокрема земель під організацію Ботанічного та Акліматизаційного садів, а також під Обсерваторію.

Робота комісії проходила публічно, про неї було широко відомо науковій, як тоді говорили, громаді, тому багато вчених надсилали листи з пропозиціями щодо розвитку в УАН окремих наукових напрямів. 8 серпня 1918 р. Й.Й. Косоногов після узагальнення таких листів подав спеціальний проект про заснування Фізичного інституту, де писав: *«...необхідність відкриття в першу чергу Фізичного інституту диктується тим, що фізика, кажучи коротко, є підставою всього сучасного природознавства»*² і далі *«...Фізичний інститут міг би виявити широку допомогу українським університетам у справі підготовки робітників на ниві фізичного знання»*.

² Як абсолютно правильно і актуально звучать ці слова навіть тепер, коли на перші ролі поступово входять науки про життя.

В одній із останніх записок, розглянутих Комісією В.І. Вернадського, щодо структури УАН від 11 вересня того ж року йшлося не про один, а про два природничих відділи — Фізико-математичний і Прикладного природознавства, які, за сучасною термінологією, мали б опікуватися вивченням, відповідно, фундаментальних і прикладних проблем. З цього приводу були висловлені слушні заперечення, що немає ані чистого, ані прикладного природознавства, а є лише одна галузь науки. Остаточний висновок був таким: доцільно створити один Фізико-математичний відділ, у якому мають бути представлені математика, механіка, астрономія, фізика, хімія, мінералогія, ботаніка, географія.

Наприкінці жовтня пропозиції комісії було зведено до загального листа на ім'я голови Уряду, і вже 14 листопада Гетьман усієї України Павло Скоропадський підписав ухвалений Радою Міністрів Української держави «Закон про заснування Української академії наук у м. Києві». За цим Указом було призначено 12 перших дійсних членів Академії. Зокрема, по Відділу фізично-математичних наук ними стали: ординарний академік Російської академії наук Володимир Іванович **Вернадський**, професори Київського політехнічного інституту механік Степан Прокопович **Тимошенко** та ембріолог Микола Феофанович **Кащенко**, ординарний професор Київського університету, геолог Павло Аполлонович **Тутковський**; по Відділу історично-філологічних наук — історик Дмитро Іванович **Багалій**, орієнталіст Агатангел Юхимович **Кримський**, літературознавець Микола Іванович **Петров** та мовознавець Степан Йосипович **Смаль-Стоцький**; по Відділу соціальних наук — економіст Володимир Андрійович **Косинський**, археограф Орест Іванович **Левицький**, правознавець Федір Васильович **Тарановський** та економіст Михайло Іванович **Туган-Барановський**.

Слід зауважити, що таких ключових фігурантів створення УАН, як Й.Й. Косоногова і М.П. Василенка, було обрано до її лав лише в 1920 р. Це свідчить про те, що науково-

організаційна діяльність як підстава для відбору членів УАН розцінювалася тоді на рівні другорядної, а головними критеріями визнавалися лише суто наукові досягнення.

Перші справжні вибори до УАН, на яких раніше призначені академіки через процедуру таємного голосування обирали нових, відбулися у 1919 р., коли було обрано ще 14 дійсних членів Академії, далі у 1920 р. — 8, у 1921 — 8, у 1922 — 7, у 1923 — 2, 1924 — 7. Тоді статусного поділу на академіків і членів-кореспондентів не було — на перших шістьох виборах обирали лише академіків. Уперше на виборах 1925 р. разом з 14 академіками обрали 11 членів-кореспондентів. І ще одна цікава деталь: за офіційними документами вважається, що іноземних членів почали обирати з 1990 р., хоча насправді вперше це сталося на виборах 1924 р., коли було обрано 3-х іноземних академіків-гуманітаріїв, а потім 1926 р. — членом-кореспондентом обрали астронома зі Швеції, після чого впродовж 65 років вибори іноземних членів у нашій Академії не призначали.

Зупинюся ще на одному питанні — щодо середнього віку членів Академії, бо останнім часом НАН України жорстко критикують за надто високий вік її членів на момент обрання. Певною мірою змушений погодитися з такими закидами, оскільки простий шкільний підрахунок свідчить про те, що середній вік перших 12 призначених у 1918 р. академіків становив 56 років (наймолодшому було 43). У 1919 р. було обрано 14 академіків, середній вік яких був 49 років, а двох молодших — теж 43; у 1920 р. ті ж цифри, відповідно, дорівнювали 51 і 36; у 1921 — 55 і 44; у 1922 — 52 і 38, у 1923 — 53 і 46 і у 1924 — 55 і 52.

Якщо поглянути на вибори нашого часу, то у 2000 р. середній вік обраних академіків становив 60 років (наймолодшому було 52), при цьому по Відділенню фізики і астрономії обидві ці цифри становили 66; у 2003 р. — відповідно 64 (47 — це був В.М. Литвин, на той час Голова Верховної Ради України), а по ВФА — 56 (52); у 2006 р. — 64 (50), а по ВФА — 62 (55). За 2009 і 2012 рр. по всій

Академії даних я не маю, а от по ВФА у 2009 р. — 62 (57); у 2012 р. — 58 (52).

Звичайно, я не перебільшую значення цих розрахунків і добре розумію їх недолугість як надійних статистичних параметрів, але те, що за цей час середній вік обраних до лав Академії збільшився приблизно на 10 років, є спостережним фактом. Причини цього очевидні — зростає кількість претендентів, оскільки професія науковця стала масовою; обрання, по суті, відбувається за інтегральним показником досягнень, який з віком зростає; не слід забувати й про збільшення середнього віку життя в Україні та, що найголовніше, значні втрати сильних представників молодшого й середнього поколінь унаслідок їх від'їзду за кордон або переходу в інші сфери діяльності. І все ж таки мені здалося доречним закцентувати увагу на цьому питанні через його широке обговорення у ЗМІ.

Однак повернімося до перебігу історичних подій. 27 листопада 1918 р. у Києві відбулося установче засідання УАН як новоствореної організації. Її президентом було обрано В.І. Вернадського, а неодмінним секретарем — А.Ю. Кримського. Саме цей день нині вважають в Україні днем народження Академії наук.

На цьому засіданні було обрано також голів структурних підрозділів УАН, і Відділ фізично-математичних наук очолив ембріолог М.Ф. Кащенко, якого з повним правом можна вважати одним із трьох перших академіків-секретарів. Цікаво, що у своєму виступі після обрання М.Ф. Кащенко говорив: *«Спроба закласти такий відділ робиться вперше, і структура Української академії цим одрізнятиметься від організації європейських академії... Необхідність організації підвідділу прикладного природознавства, пов'язаного з технікою, промисловістю, сільським господарством, медициною, призвела до значного збільшення штату, що викликає фінансові труднощі. Тому пропоную обмежитись лише 5-ма першочерговими установами, а саме: Геодезичний інститут, Інститут*

прикладної механіки, Фізичний інститут, Ботанічний та Акліматизаційний³ сади».

Далі на становлення УАН вплинули історичні події, і в ті буремні роки говорити про нормальну роботу Академії було неможливо. Наприклад, архівні документи свідчать, що в період денікінської окупації Києва засідання УАН відбулися 31 серпня, а також 7 і 13 вересня 1919 р., проте протоколи цих засідань А.Ю. Кримський позначив як недійсні.

Робота Академії з іншим відліком розпочалася після встановлення в Україні Радянської влади. Вона відновила статус Академії як державної установи. Почали проводити засідання Фізико-математичного відділу під головуванням М.Ф. Кащенко, і таких засідань було 40. Однак важко було назвати цю роботу плідною, оскільки сама Радянська держава переживала не найкращі часи і їй, правду кажучи, було не до науки. Взагалі, більшовики з великою підозрою ставилися до Академії та її членів, і спочатку було навіть запропоновано проект ліквідації Російської академії наук. Є свідчення, що цей проект не сподобався особисто Леніну і він його відхилив. Більше того, він підтримав доцільність створення мережі науководослідних установ, діяльність яких було б повністю спрямовано на дослідження і підготовку кадрів через аспірантуру.

Показово, що першим було створено Фізико-математичний інститут, а його директором призначено відомого математика Володимира Андрійовича Стеклова. У 20-х роках він був віце-президентом Академії і постійно отримував численні директиви від наркоматів щодо виконання тих чи інших наказів, які, як відомо, «не обговорюються». З цього приводу він якось сказав чудові слова: *«Свободний ум досліджувача ніяким заране визначеним і неподвижним лозунгам, ніякої партії підчиниться не может. Не было, нет и не будет силы, которая заставила бы его подчиниться такому требованию».*

³ Саме його директором і був М.Ф. Кащенко, одночасно обіймаючи посаду завідувача кафедри у КПІ.

Така позиція, звичайно, дуже дратувала представників влади, які чекали лише беззаперечного виконання вказівок. Як доказ наведу лише один факт. ЦК ВКП(б) створив Комісію з нагляду за роботою АН СРСР, яка в секретній записці від 1928 р. доповідала Політбюро: *«Формального способу заставить Академию наук избирать желательные нам кандидатуры не имеется. Зато остаются пути всяческого воздействия на неё — личное давление на верхушку, общественное давление через печать, административное давление через ОГПУ, но это крайнее средство».*

Напевне, за останнє «благородне» застереження товаришам з цієї комісії взагалі треба подякувати...

В Україні ж через нестабільність влади «забули» про вже існуючу Академію, і у 1919 р. більшовики створили нову, але її членами було визнано тих, хто вже перебував в УАН. Потім були часи розрухи, Академії як цілісній організації працювати було надзвичайно складно, однак спроби створити наукові установи в першій столиці Радянської України Харкові, а потім у Києві та інших містах не припинялися. Хоча цей, спершу нерегулярний, процес розпочався вже наприкінці 20-х років, основними структурними одиницями Академії інститути офіційно було визнано лише у січні 1934 р.

Серед фізичних установ першими було створено кілька роками раніше харківський та київський інститути. Перед початком війни до складу II Відділу Академії, який за розпорядженням Раднаркому від 21 лютого 1936 р. перейменовано на Відділ фізико-хімічних і математичних наук, входили інститути математики, фізики, фізичної хімії, хімії, хімічної технології, геологічних наук та Полтавська гравіметрична обсерваторія.

Після закінчення війни кілька років пішло на повернення установ з евакуації та відновлення роботи Академії. У структурі АН УРСР у цей період мало що змінювалось, хоча в 1952 р. Відділ фізико-хімічних і математичних наук, який у 1946–1948 рр. очолював видатний фізик-експериментатор Вадим Євге-

нович Лашкар'юв, а згодом відомий хімік-органік Андрій Іванович Кіпріанов, розділився на Фізико-математичний відділ (під головуванням математика Бориса Володимировича Гнеденка) та Відділ хімічних та геологічних наук (на чолі з А.І. Кіпріановим). Після Б.В. Гнеденка, який переїхав до Москви, Відділ фізико-математичних наук у 1957–1958 рр. очолював металознавець Віталій Никифорович Гріднев, а потім, до 1963 р., — математик Юрій Олексійович Митропольський.

Нова епоха в житті Академії розпочалася після обрання президентом у лютому 1962 р. 43-річного Б.Є. Патона. І це зовсім не пафосне перебільшення. Вже у червні 1963 р. Загальні збори АН УРСР прийняли новий Статут, у якому зазначалося, що Академія переходить до секційної структури, яка зберігається й до наших днів. Відділи було перейменовано на відділення, і виокремилася Відділення фізики, академіком-секретарем якого було обрано фізика-теоретика Адріана Анатолійовича Смирнова. Водночас було організовано Відділення математики, механіки і кібернетики на чолі з Ю.О. Митропольським.

Хочу зазначити, що слово «астрономія» з'явилося у назві Відділення фізики в 1977 р., чим ми всі маємо завдячувати академікові Ярославу Степановичу Яцківу, який переконав керівництво Академії, особисто Б.Є. Патона, тодішнього академіка-секретаря Відділення фізики В.Н. Гріднева, до якого підрозділу насправді має входити Головна астрономічна обсерваторія, що до того часу була «прописана» у Відділенні наук про Землю та Космос. З переведенням цієї установи не лише змінилася назва Відділення, а й набули розвитку такі науки, як астрономія, астрофізика, космологія та радіоастрономія.

На цьому можна було б завершити історичний екскурс, але російські події останнього часу, що стосуються докорінної перебудови РАН, спонукають мене додати до сказаного ще кілька історичних фактів, особливо з огляду на те, що щось подібне

неминуче загрожує і нам. Усі, хто цікавиться історією науки, знають, що стосунки академій і урядів не завжди були дружелюбними та безхмарними. Важкі, навіть трагічні часи переживали і Французька академія, і Німецька, і Американська, проте я зупинюся лише на історичних фактах більш близької нам Російської академії.

Академія наук у Петербурзі, на відміну від європейських академій, створювалася «зверху», оскільки в XVII–XVIII ст. російської науки не було. Організація науки в Росії ґрунтувалася на принципах державного пріоритету і державного покровительства. На печатці Академії було викарбувано: *«Здесь наука под надежной защитой навечно»*. Завдяки височайшій підтримці наука Росії швидко досягла європейського рівня і визнання. Однак, з іншого боку, як частина державного механізму РАН відчувала на собі всі кризи та падіння придворного світу. Були періоди, коли не виділяли кошти, коли довгі роки не було президентів або на цю посаду нав'язували чергового фаворита, який ніяк не цікавився підлеглими. Або, наприклад, у 1747 р. імператриця Єлизавета Петрівна затвердила Регламент Академії, до розроблення якого не запросили жодного вченого. А чи не в цьому криються коріння зневажливого ставлення до РАН нинішніх правителів Росії?

У 1917 р. Тимчасовий уряд спочатку взагалі відмовився співпрацювати з Академією, що поставило існування РАН під загрозу. Захоплення влади більшовиками, як писав той же В.І. Вернадський, російські вчені сприйняли як небувалу катастрофу. У 1917–1923 рр. керівництво РАН усіма силами доводило уряду практичну користь науки для розвитку держави. Громадянська війна призвела до величезних втрат у лавах Академії — від голоду й холоду померла майже половина її спискового складу. Час був настільки тяжкий, що, наприклад, у академіка Івана Петровича Павлова експропріювали золоту Нобелівську медаль.

З'ясувалося, а згодом стало нормою, що держава завжди діє з позицій господаря

і, отже, чекає мовчазного підкорення. Влада ніяк не збагне, чому наука і науковці, яким неможливо окреслити межі пошуків, не вбудовуються в командну «вертикаль». Тому і виникають рішення на зразок ухваленого 18 червня 1927 р. — керівництво АН СРСР має затверджувати Раднарком, а звання академіка можна *відібрати*, якщо його діяльність, у тому числі й професійну, визнають *шкідницькою*. Навіть улюбленець партії М.І. Бухарін, між іншим, майбутній академік, вимагав кардинальної перебудови Академії та її переходу на рейки марксизму.

Пропушту репресії 1937–1938 рр. — про них дуже багато написано, а перейду одразу до часів М.С. Хрущова. У травні 1959 р. на засіданні Президії ЦК КПРС він звинуватив Академію в надмірному розширенні і запропонував перевести більшість інститутів у раднаргоспи, на що президент АН СРСР Олександр Миколайович Несмеянов зауважив: *«Петр Великий её (Академию) открыл, а Вы закрываете»*. Це коштувало академіку посади. 11 квітня 1961 р., за день до польоту Ю.О. Гагаріна, в успішності якого Академія відіграла чи не найважливішу роль, вийшла Постанова ЦК «О мерах по улучшению деятельности АН СССР», за якою в Академії скоротили *половину* інститутів і звільнили *третьину* співробітників. А 11 липня 1964 р. на Пленумі ЦК М.С. Хрущов сказав не більше не менше, як: *«Мы разгоним к чертовой матери Академию наук»*, мотивуючи це тим, що академії потрібні для буржуазних держав, а в соціалістичних умовах цей «придаток» виявляє себе погано. Невдовзі, на жовтневому Пленумі ЦК 1964 р., коли Микиту Сергійовича зняли з усіх державних посад, йому пригадали ці слова, і не хто інший, як славнозвісний «сірий кардинал» КПРС М.А. Суслов. У останній своїй промові М.С. Хрущов усе ж визнав: *«Я признаю, что допустил некоторую грубость и нетактичность в отношении науки и Академии наук, но то, что их надо заставляют работать, не вызывает никаких сомнений»*.

Як вважає член-кореспондент РАН Ю.М. Батурин, причина такого загального

нерозуміння полягала в тому, що партійний апарат за рівнем своєї складності виявився біднішим, ніж керований ним об'єкт — Академія наук. Адже, за законом необхідної різноманітності Вільяма Ешбі, для ефективного керування потрібно, щоб керуюча машина була складнішою, різноманітнішою і розумнішою за керовану. От і не вдавалося перетворити Академію на слухняну машину.

Отже, розпочата цієї осені так звана реформа російської науки, скоріше за все, є очікуваною, до певної міри, закономірністю, яку треба сприймати спокійно — таке вже було. І справа не в амбіціях або чийсь помсті, а в неможливості гармонійного співіснування вільної демократичної установи, якою принаймні має бути Академія наук, і адміністративно-управлінської системи, якою на теренах колишнього СРСР завжди був і є вищий державний апарат, схильний до тоталітаризму й диктаторства. Як підсумок хочу навести думку щодо подій в Росії всесвітнього відомого російського математика, лауреата премії Філдса академіка РАН С.П. Новикова: *«Реформа РАН отражает полное непонимание околонаучной части окружения Президента России того, как функционирует высший этаж современной науки. Кроме того, реформа явно проводится людьми, плохо знающими, что они реформируют⁴, а их представление о науке сродни средневековым королям, которые только и ждали, что ученые будут превращать дерьмо в золото»*.

Я згадав про СРСР, проте чим відрізняється наше минуле? В Україні також завжди були свої забаганки. Скажімо, члени УАН перебували на нелегальному становищі наприкінці 1918-го і майже весь 1919 рік. Зокрема, 15 грудня 1918 р. в УАН прийшли «чорні гайдамаки» і наказали видати всіх, хто служив гетьману. Насамперед намагали-

⁴ На що, наприклад, прямо вказує вимога до всіх наукових установ РАН надати плани на три роки вперед не лише щодо напрямів фундаментальних досліджень, а й вказати кількість(!) статей, а також назви журналів, де вони мають бути опубліковані.

ся знайти В.І. Вернадського, як не українця, землевласника і кадета. За кілька місяців було заарештовано літератора Петра Стебницького, публіциста Сергія Єфремова, фізика Георгія Де-Метца, археолога Лева Чикаленка, інженера-дослідника Ернеста Гарфа, геолога Петра Армашевського, історика Тимофія Флоринського, хіміка Олександра Сперанського.

Новий виток ускладнення стосунків Академія – держава спостерігаємо в останні два десятиліття, коли керівництво нашої незалежної країни з кожним роком все менш адекватно оцінює можливості й роль Академії та науки загалом у розвитку суспільства, повторюючи тим самим попередні історичні помилки інших урядів різних держав. Іноді зневага до фундаментальних знань пояснювалася щирим нерозумінням того, яким «заумом» займаються вчені-диваки, але найчастіше, як, наприклад, сьогодні, таке нехтування спричинене вищим владним пріоритетом – «швидкими грішми», коли все, що не приносить негайного прибутку, – справа пуста, нецікава і бюджетної підтримки не заслуговує. Нині, у часи майже стихійних ринкових відносин, держава практично забула про свій прямий обов'язок – підтримку освіти, науки, культури та здоров'я суспільства.

Невиправдано низький рівень фінансування всього, що стосується дослідницької діяльності, видатний російський фізик-теоретик академік РАН В.Є. Захаров якось влучно назвав «голодомором 90-х». У нас він триває й досі, і треба подякувати українським ученим, які в цих несприятливих умовах продовжують працювати. Завдяки своїй стійкості, яка все ж не безмежна, і попри труднощі, кінця яким не видно, Академія демонструє дивовижну стабільність, незважаючи на те, що кожні 3–4 роки політичні сили й соціальні настрої змінюються. Вона є справжнім довгожителем з-поміж усіх дер-

жавних інституцій, поступаючись у цьому вимірі хіба що церкві. Фізики називають таку незмінність «інваріантністю».

Водночас, ставлення до Академії наук з боку влади і суспільства також є інваріантом, оскільки в усі часи вони виходять лише з утилітарних міркувань, вбачаючи в науці лише додаткове джерело прибутковості, про що дуже образно висловився С.П. Новиков (див. вище). Дивовижно, але в країні, де відбулася майже повна приватизація, а потім – тотальна деіндустріалізація і практично зникла високотехнологічна промисловість, тобто ті галузі, які можуть сприйняти наукові досягнення, всю відповідальність за це покладають на Академію – мов, ви не затребувані, а отже, не потрібні.

Можливо, в тому, що Академія може гнутися, але не ламатися під страшним тиском влади й обставин, у її природній самоврядності та, врешті-решт, фундаментальній дослідницькій функції пізнання світу в усіх його проявах криється причина її виживання та спроможності до оновлення, коли цього вимагає життя. Її місія залишається інваріантною у часі та вічною – тримати світильник просвіти і розуму на благо України.

Натомість, незважаючи на довготривалу скруту, хочеться бути оптимістом і вірити у щось хороше. Отже, які б складні часи не чекали нас попереду, я впевнений, минуть і вони... А з огляду на те, що реалізація «оглушливих» для наших російських колег трансформаційних реформ розпочалася сірої, дощової осені, у пам'яті спливають втішні слова з відомої пісні Тетяни і Сергія Нікітіних на слова радянського поета, нашого земляка Юрія Левітанського:

- *Чем же всё это окончится?*
- *Будет апрель.*
- *Будет апрель, вы уверены?*
- *Да, я уверен...*